

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NARRATIV DISKURSDA TEMPORAL REFERENSIYANING IFODALANISH VOSITALARI: QIYOSIY TAHLIL

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20654043>

Berdiyeva G.N.

PhD., English Teacher, SamSIFL.

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida narrativ diskursda temporal referensiyaning ifodalanish xususiyatlari qiyosiy aspektda tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi hikoya va voqeaband matnlarda vaqt munosabatlarini ifodalovchi grammatik, leksik hamda diskursiv vositalarning funksional xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir. Tadqiqot davomida ingliz tilidagi zamon kategoriyasi va o'zbek tilidagi zamon shakllari, temporal markerlar, vaqt ko'rsatkichlari hamda narrativ vaqtning tashkil etilish mexanizmlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar

temporal referensiya, narrativ diskurs, zamon kategoriyasi, temporal semantika, vaqt ko'rsatkichlari, diskurs tahlili, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili.

Abstract

This article investigates the features of temporal reference realization in narrative discourse in English and Uzbek from a comparative perspective. The main objective of the study is to identify the functional characteristics of grammatical, lexical, and discourse-based means used to express temporal relations in narrative and event-based texts. The research analyzes the tense system in English, tense forms in Uzbek, temporal markers, time expressions, and the mechanisms of organizing narrative time.

Keywords

temporal reference, narrative discourse, tense category, temporal semantics, time expressions, discourse analysis, comparative linguistics, English language, Uzbek language.

Аннотация

В данной статье в сравнительном аспекте исследуются особенности выражения темпоральной референции в нарративном дискурсе английского и узбекского языков. Основной целью исследования является выявление функциональных характеристик грамматических, лексических и

дискурсивных средств, используемых для выражения временных отношений в повествовательных и событийных текстах. В ходе исследования анализируются категория времени в английском языке, временные формы узбекского языка, темпоральные маркеры, показатели времени, а также механизмы организации нарративного времени.

Ключевые слова

темпоральная референция, нарративный дискурс, категория времени, темпоральная семантика, временные показатели, дискурс-анализ, сопоставительное языкознание, английский язык, узбекский язык.

Zamonaviy tilshunoslikda vaqt kategoriyasi tilning eng universal va murakkab hodisalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Inson tafakkuri voqelikni vaqt koordinatalari asosida idrok etadi va mazkur idrok til birliklari orqali ifodalanadi. Shu sababli temporal semantika lingvistika, kognitiv fanlar, pragmatika va diskurs tahlili kabi ko'plab ilmiy yo'nalishlarning kesishgan nuqtasida joylashgan tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Narrativ diskursda vaqt omili alohida ahamiyatga ega. Chunki har qanday hikoya yoki voqeaband matn ma'lum bir vaqt makonida kechadigan hodisalar tizimidan iborat bo'ladi. Muallif voqealarni bayon etishda ularning sodir bo'lish ketma-ketligini, davomiyligini, tugallanganligini va o'zaro munosabatlarini ko'rsatish uchun turli lingvistik vositalardan foydalanadi. Ushbu vositalar temporal referensiyani shakllantirib, matnning mazmuniy yaxlitligini ta'minlaydi.

Temporal referensiya tushunchasi voqea va harakatlarning nutq momentiga nisbatan joylashuvini ifodalovchi semantik munosabatlarni qamrab oladi. Mazkur kategoriya faqat grammatik zamon shakllari bilan cheklanmaydi. Unga leksik vaqt ko'rsatkichlari, temporal bog'lovchilar, kontekstual vositalar hamda diskursiv strategiyalar ham kiradi. Shuning uchun temporal referensiyani o'rganish integrativ yondashuvni talab etadi.

Bugungi kunda ingliz tilida temporal semantika va narrativ vaqt masalalari keng tadqiq qilingan bo'lsa-da, ingliz va o'zbek tillarini qiyosiy nuqtai nazardan o'rganishga bag'ishlangan ishlar nisbatan kam uchraydi. Ayniqsa, narrativ diskursda temporal referensiyaning ifodalanish mexanizmlarini ikki til materiallari asosida qiyosiy tahlil qilish ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Temporal referensiya til birliklarining vaqtga oid ma'nolarni ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ushbu tushuncha zamon kategoriyasiga nisbatan kengroq mazmunga ega bo'lib, grammatik va leksik vositalarning kompleks tizimini o'z ichiga oladi.

Temporal referents nazariyasining shakllanishida Hans Reyxenbaxning uch nuqtali modeli muhim o'rin tutadi. Olim vaqt munosabatlarini nutq vaqti (Speech Time), hodisa vaqti (Event Time) va referents vaqti (Reference Time) orqali izohlashni taklif etgan. Ushbu model zamon shakllarining semantik tabiatini chuqurroq tushunishga imkon yaratgan.

Keyinchalik temporal semantika masalalari Bernard Komri, Wolfgang Klein va boshqa olimlar tomonidan rivojlantirilgan. Ular vaqt kategoriyasining universalligi bilan bir qatorda turli tillarda uning ifodalanish usullari ham farqlanishini ta'kidlaganlar.

Narrativ diskursda temporal referents voqealar o'rtasidagi munosabatlarni tashkil etuvchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi. Hikoya qiluvchi shaxs voqealarni ma'lum tartibda joylashtiradi va o'quvchi ushbu tartib asosida matn mazmunini anglaydi. Shu sababli temporal referents matnning semantik yaxlitligini ta'minlovchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda temporal referentsyaning absolyut, nisbiy, deiktik, anaforik temporal referentsiya kabi asosiy turlari ajratiladi:

Absolyut temporal referentsiya hodisaning nutq momentiga nisbatan joylashuvini ko'rsatadi. Masalan, ingliz tilidagi "*She arrived yesterday*" va o'zbek tilidagi "*U kecha keldi*" gaplarida harakat nutq momentidan oldin sodir bo'lganligi ifodalanadi.

Nisbiy temporal referentsiya esa bir voqeaning boshqa voqeaga nisbatan vaqt jihatdan joylashuvini bildiradi. Bunday munosabatlar ayniqsa murakkab narrativ tuzilmalarda faol qo'llanadi.

Temporal referentsyaning diskursiv tabiati uni faqat grammatik kategoriya sifatida emas, balki matn tashkil qiluvchi semantik mexanizm sifatida ham ko'rib chiqishni talab etadi. Narrativ matnlarda vaqt ko'rsatkichlari voqealarning ketma-ketligini ta'minlaydi, retrospektiv va prospektiv bog'lanishlarni hosil qiladi hamda o'quvchining voqealar rivojini to'g'ri talqin qilishiga yordam beradi.

Shunday qilib, temporal referentsiya zamon shakllari, leksik markerlar va diskursiv vositalarning o'zaro integratsiyasi natijasida yuzaga keladigan murakkab semantik hodisa hisoblanadi. Uning ingliz va o'zbek tillaridagi realizatsiyasini qiyosiy o'rganish narrativ diskursning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Ingliz tilida temporal referentsiya asosan zamon tizimi orqali ifodalanadi. Ingliz tili zamon kategoriyasining rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Present, Past va Future zamonlari hamda ularning Simple, Continuous, Perfect va Perfect Continuous shakllari vaqt munosabatlarini aniq ifodalash imkonini beradi. Masalan: *She entered the room and sat near the window.*

Mazkur gapda ikki voqea ketma-ket sodir bo'lganligi Past Simple zamoni orqali ifodalangan. O'quvchi voqealar tartibini fe'llarning ketma-ket qo'llanishi orqali anglaydi.

Quyidagi misolda esa vaqt munosabatlari murakkabroq ko'rinishda namoyon bo'ladi: *When John arrived, Mary had already left.*

Bu yerda Past Perfect shakli bir voqeaning ikkinchisidan oldin sodir bo'lganligini ko'rsatadi. Natijada voqealar orasidagi temporal munosabat aniq ifodalanadi.

Narrativ matnlarda Past Simple zamoni eng faol qo'llanadigan shakllardan biridir. U voqealar rivojining asosiy chizig'ini tashkil qiladi. Past Continuous esa fon vazifasini bajarib, asosiy harakat sodir bo'layotgan paytdagi holatni tasvirlaydi. Masalan: *The rain was falling heavily when the accident happened.*

Bu gapda yomg'ir yog'ayotgan jarayon fon sifatida berilgan bo'lsa, avariya asosiy voqea sifatida taqdim etilgan.

Ingliz tilida temporal referensiyaning shakllanishida temporal markerlar ham muhim rol o'ynaydi. Ular voqealarning vaqt bo'yicha joylashuvini aniqlashtiradi.

Mazkur birliklar narrativ matnning vaqt strukturasi shakllanishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

O'zbek tilida temporal referensiya grammatik zamon shakllari va leksik vositalarning o'zaro hamkorligi asosida yuzaga chiqadi. O'zbek tilidagi zamon kategoriyasi ingliz tilidagiga nisbatan soddaroq tizimga ega bo'lsa-da, narrativ diskursda vaqt munosabatlarini ifodalash imkoniyatlari keng hisoblanadi. Masalan: *"U uyga keldi va darhol kitobni o'qishga kirishdi."*

Mazkur gapda voqealar ketma-ketligi fe'llarning izchil qo'llanishi orqali ifodalangan.

O'zbek tilida o'tgan zamon shakllari narrativ diskursda eng faol vositalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, "-di" qo'shimchasi bilan yasalgan aniq o'tgan zamon shakli hikoya bayonining asosiy grammatik bazasini tashkil qiladi. Masalan: *"U eshikni ochdi, tashqariga chiqdi va yo'l bo'ylab yurdi."* Bu misolda uchta voqea birin-ketin sodir bo'lganligi yaqqol ko'rinadi.

Mazkur birliklar voqealarning vaqt jihatidan joylashuvini aniqlashtiradi hamda matn kohezivligini ta'minlaydi. Masalan: *"Avval u maktabga bordi. Keyin kutubxonaga kirdi. So'ng uyiga qaytdi."*

Bu yerda temporal markerlar voqealar zanjirining mantiqiy ketma-ketligini tashkil qilgan.

O'zbek tilida kontekst temporal referensiyaning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim hollarda vaqt ma'nosi grammatik ko'rsatkichlarsiz

ham matn mazmunidan anglashiladi. Masalan: *“Bahor kelgan edi. Daraxtlar yashillanib, qushlar sayray boshlagan edi.”*

Bu kabi holatlarda vaqt munosabatlari kontekstual vositalar orqali aniqlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida temporal referensiyaning asosiy funksiyasi voqealarni vaqt doirasida tashkil etishdan iborat. Har ikkala til narrativ diskursda voqealar ketma-ketligini ifodalash uchun grammatik va leksik vositalardan foydalanadi. Biroq ularning ifodalanish mexanizmlarida muayyan farqlar mavjud.

Birinchidan, ingliz tilida zamon tizimi yuqori darajada grammatiklashgan. Harakatning davomiyligi, tugallanganligi va boshqa vaqt xususiyatlari maxsus grammatik shakllar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa bunday ma'nolar ko'pincha kontekst yoki qo'shimcha leksik birliklar yordamida aniqlashadi.

Ikkinchidan, ingliz tilida Past Perfect, Present Perfect kabi shakllar voqealar orasidagi murakkab temporal munosabatlarni ifodalash imkonini beradi. O'zbek tilida esa bunday munosabatlar asosan sintaktik va leksik vositalar orqali beriladi.

Uchinchidan, har ikkala til temporal markerlardan faol foydalanadi. Biroq o'zbek tilida diskursning vaqt strukturasi ko'pincha temporal ravishlar va bog'lovchilar orqali tashkil qilinadi.

Narrativ diskursning asosiy xususiyatlaridan biri voqealarning ma'lum vaqt ketma-ketligida tashkil etilishidir. O'quvchi yoki tinglovchi hikoya mazmunini to'g'ri anglay olishi uchun matndagi hodisalar vaqt nuqtayi nazaridan mantiqiy bog'langan bo'lishi zarur. Ushbu bog'liqlik temporal referensiya vositasida yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Comrie B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
2. Comrie B. Aspect. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
3. Finegan E. Language: Its Structure and Use. – Boston: Cengage Learning, 2015.
4. Hakimov M. O'zbek tilida matn pragmatikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
6. Hopper P.J. Tense–Aspect: Between Semantics and Pragmatics. – Amsterdam: John Benjamins, 1982.
7. Iskandarova Sh. Kognitiv tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2020.

8. Karbozova G., Ochilova M. Pragmatic competence in teacher-student power relations //Transforming Education Through Scientific Discovery. – 2026. – P. 15-19.
9. Klein W. Time in Language. – London: Routledge, 1994.
10. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
11. Lyons J. Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
12. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: O'qituvchi, 2013.
13. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
14. Ochilova M. Pragmatik bilimlarni shakllantirishda lingvistik va ekstralingvistik omillarning kumulyativ integratsiyasi //ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДИКИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОПЫТ УНИВЕРСИТЕТОВ ШЁЛКОВОГО ПУТИ. – 2026. – Т. 1. – С. 1240-1242.
15. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006.
16. Toirova G. Diskurs va matn nazariyasi. – Toshkent: Universitet, 2018.
17. Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.